

УДК 347.4

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ ДЛЯ УКРАЇНИ

Гуйван П.Д., к. ю. н., професор,
заслужений юрист України
Полтавський інститут бізнесу
Міжнародного науково-технічного університету
імені академіка Юрія Бугая

У статті проведено аналіз юридичної сутності конкретних рішень Європейського суду з прав людини за заявами проти держави Україна. Виявлені специфічні та повторювані ознаки порушень права особи на справедливий суд, зафіксовані цією інституцією. На базі даного аналізу досліджено заходи індивідуального та загального реагування держави, вивчена їхня доцільність та ефективність. Наведені конкретні недоліки у діях державних органів щодо імплементації європейських висновків до українського законодавства. Запропоновані нормативні та організаційні кроки удосконалення ситуації у цій царині.

Ключові слова: рішення Європейського суду, порушення права на справедливий суд.

В статье проведен анализ юридической сущности конкретных решений Европейского суда по правам человека по заявлениям против Украины. Выявлены специфические и повторяющиеся признаки нарушения права человека на справедливый суд, зафиксированные этим институтом. На базе данного анализа исследованы меры индивидуального и общего реагирования государства, изучена их целесообразность и эффективность. Приведены конкретные недостатки в действиях государственных органов по имплементации европейских выводов в украинское законодательство. Предложены нормативные и организационные шаги совершенствования ситуации в этой области.

Ключевые слова: решение Европейского суда, нарушение права на справедливый суд.

Guyvan P.D. LEGAL CONSEQUENCES OF THE DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT FOR UKRAINE

The article analyzes the legal essence of specific decisions of the European Court of Human Rights on applications against Ukraine. Specific and repeated signs of violations of the human right to a fair trial, fixed by this institution, are revealed. On the basis of this analysis, the measures of individual and general state response have been studied, their expediency and effectiveness have been studied. Specific shortcomings in the actions of government agencies on the implementation of European findings in Ukrainian legislation are given. Suggested regulatory and organizational steps to improve the situation in this area.

Key words: European Court decision, violation of the right to a fair trial.

Постановка проблеми. Згідно з приписами Закону України від 23 лютого 2006 року «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод та практика Європейського суду з прав людини визнаються джерелом національного права. Це означає, що до джерел українського права поряд із нормативними актами законодавства наразі відноситься також і судовий прецедент при застосуванні процесуально-правових норм (щоправда, лише у частині рішень ЄСПЛ). Між тим, сьогодні, попри тривалу дію вказаного закону, маємо щороку зростаючу кількість порушень національними судами фундаментальних прав особи, що тягне збільшення кількості звернень громадян до європейської правозахисної юрисдикційної інституції та відповідне зростання негативних для держави України рішень. Цим у значній мірі обумовлено кризу українського правосуддя, що зафіксовано навіть у конституційних новаціях 2016 року.

Щороку Європейський суд фіксує порушення прав українських громадян, при цьому скарги, які подаються на підставі ст. 6 Конвенції, мають однотипний та повторюваний характер [1, с. 126]. Наприклад, ЄСПЛ, визнаючи факт порушення Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод у пілотному рішенні від 15.10.2009 у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» визнав проблему невиконання рішень національних судів системно в Україні [2, п. 65]. При цьому слід зазначити, що велика кількість рішень, на невиконання яких скаржаться заявники, є рішеннями судів зобов'язального характеру, боржниками за якими є управління Пенсійного фонду України та управління праці та соціального захисту населення. Типовими також є порушення права особи на справедливий суд, пов'язані з невинуватою надмірною тривалістю провадження, що не відповідає вимозі «розумного строку» (справи «Смирнова проти України» [3, п. 70], «Павлюлинець проти України» [4, п. 53] та інші), порушення права на справедливий суд через незабезпечення судом рівності сторін провадження, ненадання належного обґрунтування рішень судів, нездійснення судом належної оцінки всіх доказів у справі (справа «Волошин проти України» [5, п. 29, 34, 35], «Бендерський проти України» [6, п. 46, 47]).

Ступінь розробленості проблеми. Внезок у дослідження проблем права на справедливий суд, справедливе правосуддя зробили О.В. Андрійчук, В.О. Гончаренко, В.І. Тертишников, В.О. Лагута, С.П. Погребняк, Н.Ю. Сакара, М. Ентін, М. Погорельський, І.С. Грицен-

ко, О.А. Банчук. Вони дослідили питання, пов'язані з характеристиками окремих сутнісних та темпоральних елементів права на справедливий суд. Разом з тим, залишається практично не вивченою проблематика юридичних наслідків для країни у разі визнання її такою, що припустилася порушень Конвенції.

Метою даної статті є аналіз правових результатів судових рішень ЄСПЛ проти України у контексті здійснення конкретних організаційних заходів держави щодо приведення свого законодавства та правозастосовної практики до європейських стандартів та дій, спрямованих на поновлення порушених прав особи у натурі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до правил ст. 1, 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» остаточне рішення Європейського суду у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є обов'язковим для виконання Україною відповідно до ст. 46 Конвенції. При цьому під виконанням рішення розуміється: а) виплата стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; б) вжиття заходів загального характеру. Як реально відбувається подібне виконання рішень європейської правозастосовної інституції, і чи відповідає практика змістові останнього?

ЄСПЛ, приймаючи вердикт про порушення Конвенції, обов'язково вказує, який саме пункт міжнародного акту не дотримано та у чому полягає порушення конкретного суб'єктивного права його носія. При цьому зазначаються розміри матеріальної та моральної шкоди, отриманої заявником. Європейський суд, згідно з приписами Конвенції надає державі-відповідачу строк до трьох місяців для виплати означеної суми, у разі прострочення цього строку до остаточного розрахунку на вищезазначену суму нараховуватиметься простий відсоток (*simple interest*) у розмірі граничної позичкової ставки Європейського центрального банку, яка діятиме у цей період, до якої має бути додано три відсоткові пункти. Отже, з огляду на запровадження неустойки за недотримання виплати вказаних компенсацій, держава вільно чи невольно змушена своєчасно виконувати вказаний пункт рішення.

У той же час, інші заходи, що мають бути здійснені, виходячи з рішення ЄСПЛ, реалізуються далеко не завжди та не у належний строк і спосіб. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» держава Україна та її органи повинні вживати заходів загального характеру з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду у Суді.

Заходами загального характеру є заходи, спрямовані на усунення зазначеної у Рішенні системної проблеми та її першопри-

чини, зокрема: а) внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування; б) внесення змін до адміністративної практики; в) забезпечення юридичної експертизи законопроектів; г) забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників міграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи; д) інші заходи, які визначаються – за умови нагляду з боку Комітету міністрів Ради Європи – державою-відповідачем відповідно до Рішення з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Конвенції та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень.

Як правило, Європейський суд, виносячи рішення проти держави-учасниці, зазначає, які саме законодавчі положення є недемократичними, у який спосіб вони обмежують чи перешкоджають реалізації та захисту права особи, і у чому не узгоджуються з основними принципами Конвенції. Скажімо, щодо порушення статті 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу ЄСПЛ вказав таке: «Користування правами та свободами, передбаченими Конвенцією, має бути забезпечено без дискримінації за будь-якою ознакою». Ст. 1 Першого протоколу до Конвенції передбачає, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном, ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Стосовно конкретної справи «Пічкур проти України» [7, п. 31, 42] Судом було зафіксовано порушення вказаних положень. Право заявника на отримання пенсії було поставлено у залежність від місця його проживання, внаслідок чого склалась ситуація, коли заявник, пропрацювавши багато років в Україні та сплачуючи обов'язкові внески до системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, був позбавлений права на пенсію. При цьому державою не було надано пояснень щодо існування нормативно встановленої різниці у ставленні державних органів до пенсіонерів, які проживають на території України та які виїхали за кордон. Отже, чинниками, що обумовили дане порушення, стали недоліки законодавства щодо пенсійного забезпечення, які призвели до дискримінації заявника.

Слід зазначити, що окремі позитивні зрушення у застосуванні заходів загального характеру з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції вже є. Наприклад, ситуація, описана у попередньому абзаці щодо пенсійного забезпечення осіб, які виїхали на постійне місце проживання за кордон, була виправлена з прийняттям рішення Конституційним Судом України. Також Європейський суд неодноразово вказував на неефективність та несправедливість правових систем держави Україна у частині скасування

судових рішень, що набули статусу остаточного, у порядку нагляду за протестами прокурорів чи голів суду. Наприклад, при розгляді справи «Васильєв проти України» було встановлено, що ухвалою Президії обласного суду від 27 червня 2001 року, було скасовано рішення касаційної інстанції, винесене на користь заявника. У зв'язку з цим Суд зазначив, що коли мають місце спеціальні судові процедури, практика Суду, за дуже незначним винятком, оцінює їх з точки зору сумісності з принципом юридичної визначеності. Не обмежене часовими рамками повноваження Генерального прокурора клопотати про скасування остаточного рішення та спосіб, у який Верховний Суд розглядав такі клопотання, порушували принцип юридичної визначеності. Дані висновки підтверджені практикою Суду з цього питання. З урахуванням викладеного ЄСПЛ зафіксував порушення права заявника Васильєва на справедливий суд [8, п. 61, 63]. Реагуючи на зазначені зауваження про негативну концепцію щодо перегляду остаточного рішення в порядку нагляду, український законодавець вніс відповідні зміни до чинної правової бази, вилучивши описану процедуру.

Відповідні зміни, які мають адекватний вимогам ЄСПЛ характер, відбулися у процесуальному праві України у плані зменшення формалістики при пред'явленні апеляційних скарг. Річ у тім, що положення ст. 294 та 295 Цивільного процесуального кодексу від 1963 року передбачали «фільтр» апеляційних скарг на рішення та ухвали суду першої інстанції, який здійснювався тим же судом, який мав право вирішувати питання прийнятності скарги. Підставами визнання апеляційної скарги неподаною були недодержання вимог щодо її форми та змісту, неповідання протягом встановленого строку та несплата судового мита. Власне, Суд не піддає сумніву те, що ця процедура була передбачена для забезпечення належного здійснення правосуддя. Проте, беручи до уваги процесурні вимоги, які на той час діяли, та спосіб, у який вони були застосовані у справі заявника, Суд прийшов до висновку, що застосовані засоби не були пропорційні меті. Судова ухвала, якою у передачі апеляційної скарги до вищої інстанції було відмовлено, не відповідає самій меті розгляду на предмет прийнятності [9, п. 57, 60]. Наразі повноваження місцевого суду щодо оцінки прийнятності апеляційної скарги з процесуального закону виключені.

Ще одним недемократичним явищем, яке відбувалося в українському законодавстві, було обмеження фактичного доступу до правосуддя шляхом запровадження численних досудових процедур, недотримання яких усувало можливість судового захисту (комісії з трудових спорів, претензійний порядок врегулювання окремих категорій спорів тощо). За усталеною позицією Європейського суду наявність у законодавстві переліку категорій справ, що не підлягають судовому розгляду може вважатися юридичними перешкодами для реалізації повноваження на своєчасний доступ до суду як елемен-

та права на справедливий суд. Звісно, Суд враховує юрисдикційне право держав у внутрішньому законодавстві визначати певні категорії справ, що не розглядаються у судах, але при цьому повинні існувати альтернативні способи захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів, розгляд питань, які виключені з юрисдикції суду. Тож, Постановою Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» було зазначено: «З урахуванням конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції), судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян. Суд не вправі відмовити особі у прийнятті позовної заяви чи скарги лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті у передбаченому законом досудовому порядку. Ст. 55 Конституції кожній людині гарантовано право на оскарження у суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а тому суд не повинен відмовляти особі у прийнятті чи розгляді скарги з підстав, передбачених законом, який це право обмежує [10, п. 8]». З огляду на це подальшими змінами до відповідного законодавства вказана проблема практично усунена.

Втім, далеко не завжди держава Україна належним чином та у розумний строк реагує на зауваження Європейського суду. Скажімо, переважна більшість скарг наших громадян пов'язана із затягуванням строків здійснення правосуддя чи виконання остаточних судових рішень. При цьому, як правило, громадяни скаржаться на тривалість розгляду, яка перевищує п'ять, сім, а то й десять років [11]. Наразі за незаконне затягування процесу ні судді, ні, як правило, виконавці відповідальності не несуть, але у разі визнання подібного діяння незаконним у Європейському суді з прав людини відповідальність покладається на державу Україну. ЄСПЛ неодноразово наголошував на необхідності існування у національному праві спеціальних правових інструментів, за допомогою яких заявник міг би оскаржити тривалість провадження та прискорити його. Коли такі інструменти відсутні у конкретній національній правовій системі, Європейський Суд констатує порушення ст. 13 Конвенції. Тож, дуже бажаним видається прийняття спеціального закону на кшталт того, що був прийнятий у Польщі 17 червня 2004 року «Про скарги на порушення права сторони у судовому провадженні на розгляд справи у розумний строк». На жаль, дана вельми продуктивна ідея не втілюється у нашій державі, вона не рухається навіть на етапі розробки даного акту. Тож і маємо щороку результат, коли Україна змушена виплачувати потерпілим від несвоєчасного судочинства значні суми компенсації за моральну шкоду.

Втім, дане питання наштовхує на певні філософські роздуми. Поміркуймо, а чи важко розробити та прийняти відповідний закон, який запровадив би відповідальність кон-

кретних осіб чи держави за невинуватене затягування процесу і порушення у такий спосіб права на справедливий суд, тим більше що акти подібного штибу вже існують у країнах Європи? Звісно, ні. Але чи то потрібно? Ось питання. Бо, як розмірковує законодавець, коли прийняти такий документ, практично усі учасники процесів в Україні будуть звертатися за відповідною компенсацією. Бо, як то загальновідомо, національні суди практично ніколи не дотримуються темпоральних координат виконання тих чи інших процесуальних дій та часу розгляду справи у цілому, встановлених законодавством, а протилежне є радше досить рідкісним винятковим явищем. З іншого боку, розумників, котрі оскаржують дії держави з цієї підстави до Європейського суду, у порівнянні з загальним, не так уже й багато (хоча – найбільше в Європі). Відтак, мабуть, дешевше оплатити відшкодування за вердиктами ЄСПЛ, ніж платити геть усім. Проте, може слід корінним чином змінити підходи та забезпечити відповідні організаційні та дисциплінарні пертурбації, поки що ніхто серйозно не замислюється. А варто було б, бо крім учасників процесів, страждає також і імідж держави України.

Залишаються також невиконаними пропозиції Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини щодо вжиття заходів загального характеру, необхідних для виконання рішень Європейського суду з прав людини. Зокрема, з огляду на те, що невиконання рішень національних судів, що стало предметом звернення до Європейського суду, частково обумовлено зобов'язальним характером цих рішень, вищим судовим органам держави було запропоновано звернути увагу на необхідність поширення судової практики заміни способу виконання зобов'язання за наявності обставин, що ускладнюють виконання судового рішення [12]. На жаль, дані пропозиції не знайшли ні законодавчого закріплення, ні правозастосовного. Між тим, Європейський суд з прав людини нагадує, що метою п. 1 ст. 35 Конвенції є надання Високим Договірним Сторонам можливості запобігти порушенню, у якому вони звинувачуються, або ж виправити такі порушення ще до того, як заяву буде передано на розгляд Суду (справа «Васильєв проти України») [8, п. 27]. При цьому суди мають вивчити наступне: заяви, що стосуються прав і свобод, які гарантуються Конвенцією та її протоколами, національні суди повинні розглядати з особливою суворістю і ретельністю (Wagner and J.M.W.L. v. Luxembourg (Вагнер і J.M.W.L. проти Люксембургу) [13, п. 96]).

Окремої уваги також потребує питання щодо реального захисту матеріального права конкретного заявника, порушеного невірним застосуванням судочинства, про що постановлене рішення Європейського суду. Річ у тім, що Суд не розглядає справи по суті з матеріально-правового боку, тож він не може присудити заявникові майно або стягнути з відповідача, що був у національному суді, суму боргу тощо. Навіть більше, ЄСПЛ розглядає не матеріально-правовий спір між позивачем і відповідачем, а скаргу на пору-

шення Конвенції певною державою. Відтак, навіть визнання порушення права заявника на справедливий суд напругу не задовольнить його матеріальних вимог, які були неправомірно відхилені національними судами. Між тим, суми таких вимог, часто більш значні, ніж розмір відшкодування моральної шкоди, присудженої Судом.

Позовою у цьому відношенні є справа «Бочан проти України (№ 2)». Заявниця безуспішно претендувала на частину будинку, яким на час подій володів п. М., та на землю, на якій будинок побудовано. Позов заявниці неодноразово розглядався національними судами. Зрештою після направлення Верховним Судом України справи на розгляд нижчестоящих судів з іншою територіальною підсудністю заявниці було відмовлено у задоволенні позову. Розглянувши справу, Європейський суд 3 травня 2007 року визнав факт порушення Україною за п. 1 ст. 6 Конвенції. Суд також зазначив, «що заявниця має право відповідно до українського законодавства на повторний розгляд справи національним судом у світлі встановленого Судом порушення щодо недотримання національними судами ст. 6 Конвенції у справі заявниці».

14 червня 2007 року заявниця подала до ВСУ «скаргу «про перегляд судових рішень у зв'язку з винятковими обставинами» відповідно, зокрема, до ст. 353-355 Цивільного процесуального кодексу України 2004 року. Посилаючись на рішення Суду від 3 травня 2007 року, вона просила ВСУ скасувати рішення судів у її справі та ухвалити нове рішення про задоволення її позову у повному обсязі. До своєї скарги вона додала копії рішення Суду та рішення національних судів. У своїй Рекомендації № R (2000)2, ухваленій 19 січня 2000 року на 694-му засіданні заступників міністрів, Комітет міністрів Ради Європи зазначив, що практика здійснення нагляду за виконанням рішень Суду показала, що повторний розгляд справи або відновлення провадження виявилися за певних обставин найбільш ефективними – якщо не єдиними – засобами досягнення *restitutio in integrum*. Отже, Комітет міністрів закликав держави запровадити механізм перегляду справи після встановлення Судом порушення Конвенції. На той час в Україні діяв Цивільний процесуальний кодекс у редакції 2004 року, ст. 354 якого передбачала можливість перегляду судових рішень у цивільних справах у зв'язку з винятковими обставинами у разі визнання судового рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, таким, що порушує міжнародні зобов'язання України, а ст. 358 до повноважень Верховного Суду України відносила постанову ухвали про відхилення скарги і залишення рішення без змін. 14 березня 2008 року колегія з 18 суддів Судової палати у цивільних справах ВСУ, розглянувши скаргу у закритому судовому засіданні та посилаючись на ст. 358 Цивільного процесуального кодексу України 2004 року відмовила у задоволенні скарги заявниці.

Заявниця звернулася до ЄСПЛ з новою заявою, у якій скаржилася на провадження

за її «скаргою про перегляд судових рішень у зв'язку з винятковими обставинами», що завершилося ухвалою Верховного Суду України від 14 березня 2008 року. Суд, визнавши таку заяву прийнятною, визнавши її новою по суті. При цьому було зазначено, що визначення наявності «нового питання» великою мірою залежить від конкретних обставин певної справи і що різниця між справами не завжди є чіткою. Суд встановив, що він має право розглядати скаргу на відмову відповідного національного суду відновити провадження після ухвалення рішення Суду. Суд здебільшого посилався на той факт, що підстави для відмови у задоволенні заяви були новими, а отже створили відповідну нову інформацію, здатну призвести до порушення питання про нове порушення Конвенції. Відтак, ЄСПЛ постановив, що було порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, і присудив державі-відповідачу до сплати заявниці 10 000 (десять тисяч) євро відшкодування моральної шкоди [14, п. 37, 72].

Висновки. Очевидним та безспірним є постулат про необхідність удосконалення та коригування національного законодавства згідно з вимогами міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ. Скажімо, зараз в Україні діє дещо інший порядок перегляду судових рішень за заявою особи, на користь якої постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною. Головне, що Верховний Суд України за наявності підстави, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 355 цього Кодексу не має права залишити попереднє рішення без змін. Він лише може 1) скасувати судові рішення (судові рішення) повністю або частково і прийняти нове судові рішення чи змінити судові рішення; 2) скасувати судові рішення (судові рішення) повністю або частково і передати справу на новий розгляд до суду, який ухвалив оскаржуване судові рішення; 3) скасувати судові рішення і закрити провадження у справі або залишити позов без розгляду. (ч. 3 ст. 360-4 ч. ЦПКУ). Тож здавалося б питання зняте. Але то далеко не так. Річ у тім, що нова система судоустрою, запроваджена конституційними змінами від 2 червня 2016 року, взагалі не передбачає існування такої інституції, якою раніше був Верховний Суд України. Створений наразі Верховний Суд буде судом касаційної інстанції, отже на нього не поширюватимуться повноваження, передбачені ст. 354-360 ЦПКУ. Відтак нагальною потребою є якнайшвидше внесення законодавчих змін до процесуальних кодексів, де має бути визначений порядок перегляду справ, провадження в яких завершено згідно з судовим рішенням, що набуло статусу остаточного, на підставі встановлення Європейським судом з прав людини порушення Конвенції.

Також слід здійснити нормативні зміни шляхом перегляду законодавства про мораторії та забезпечення врахування бюджетних обмежень під час законопроектної роботи, щоб запобігти випадкам невиконання рішень національних судів, відповідачами за якими

є держава чи державні підприємства. У такий спосіб відбудеться виконання резолюції Комітету міністрів Ради Європи від 5 грудня 2013 року, якою він закликав Уряд вжити заходів з метою усунення порушень, констатованих Європейським судом у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». З метою подальшого запобігання негативних для України рішень ЄСПЛ у зв'язку з невиконанням затягуванням процесу та виконання судових рішень має реально запрацювати Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», необхідно проводити систематичні навчання, тренінги суддів з метою ознайомлення їх зі станом дотримання європейських стандартів щодо справедливої та своєчасного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаренко О.А. «Розумний строк» розгляду справи у практиці європейського суду з прав людини / О.А. Гончаренко // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 126-131.
2. Рішення ЄСПЛ від 15 жовтня 2009 року у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» (Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine), заява № 40450/04. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_479
3. Рішення ЄСПЛ від 8 листопада 2005 року у справі «Смирнова проти України» (заява № 36665/02). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/file/2608>.
4. Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 року у справі «Павлолинець проти України» (заява № 70767/01). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_472.
5. Рішення ЄСПЛ від 10 жовтня 2013 року у справі «Волошин проти України» (заява № 15853/08). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.minjust.gov.ua/file/35582.docx.
6. Рішення ЄСПЛ від 15 листопада 2007 року у справі «Бендерський проти України» (заява №22750/02). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_313.
7. Рішення ЄСПЛ від 07.11.2013 у справі «Пічкур проти України», (заява № 10441/06). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/974_984
8. Рішення ЄСПЛ від 21 червня 2007 року у справі «Васильєв проти України» (заява №11370/02). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_258
9. Рішення ЄСПЛ від 6 грудня 2007 року у справі «Воловик проти України» (Volovik v. Ukraine) заява № 15123/03. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_336
10. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>
11. Щодо перевищення розумних строків розгляду справ Верховний Суд : Лист від 25.01.2006 № 1-5/45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v5_45700-06
12. Подання Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини щодо вжиття заходів загального характеру, необхідних для виконання рішень Європейського суду з прав людини, що набули статусу остаточного в I кварталі 2014 року № 12.0.1-9/3244 від 28 березня 2014 року.
13. Рішення ЄСПЛ від 28 червня 2007 року у справі «Wagner and J.M.W.L. v. Luxembourg» (Вагнер і J.M.W.L. проти Люксембургу) заява № 76240/01. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":\["76240/01"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
14. Рішення ЄСПЛ від 5 лютого 2015 року у справі «Бочан проти України» (заява № 22251/08). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a43